

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE KÖLELİK OLGUSU
VE
İNSAN ÖZGÜRLÜĞÜNE KUR'ANİ YAKLAŞIM

*Prof. Dr. Hanza Aktan**

Kur'an Arap Yarımadası'nda, cahiliye geleneklerinin, talan ve vürgün temeline dayalı hayat anlayışının oluşturduğu bir kültür muhitinde nazil olmuştur. Gerçi cahiliye dönemi araplarının cömertlik, himayesine aldığı kişiyi koruma, haram aylarda savaşmama gibi fazilet sayılabilecek birtakım gelenek ve göreneklerinden bahsedilebilirse de bu olumlu görüntülerin altında insani duygulardan çok kabile, aşiret ve bireysel onuru koruma içgüdüsünün yattığı bellidir.

Kur'an'ın nazil olduğu dönemde hayatı zorlaştıran çetin coğrafi şartların etkisiyle hayatta kalabilmenin ön şartı güçlü olmaktı. Güç, hakkı temsil ediyordu. Hakkı olmak yeterli değildi. Hakkını alabilecek güce de sahip olmak gerekiyordu. Nübüvvetten önce Hz. Peygamber'in de içinde bulunduğu bazı erdemli kişilerin, hakkı ama güçsüz olana yardım amacıyla oluşturdukları "Hilfü'l Füdul" cemiyetinin ne ölçüde başarılı

* Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

olduğu da tartışılır. İnsanlar mallarıyla birlikte yağmalanırdı. Mallara el konulur, mal sahipleri öldürülür, kadınlara sahip olunur veya çocuklarla birlikte köle olarak satılırdı.

Kültür değişiminin ne kadar zor ve sancılı bir olay olduğu, değişimin, kuşakları içine alan ne kadar uzun bir zamanda meydana gelebildiği konusunda toplumbilimciler görüşbirliği içindedirler. Acaba Kur'an, nüzul periyodu olan 23 yıl içinde cahiliye araplarını ilkelikten ideal bir medeni toplum olma düzeyine yükseltebilmiş midir? Kur'an'ın nüzul sırasında sosyal olguları gözardı etmediğini biliyoruz. Kur'an'da sosyal değişimi sağlamada toplumun kabul edebileceği, içselleştirebileceği dozda hükümler indirilmiştir. Önceki bir hüküm toplum tarafından benimsendikten ve uygulanmaya başlandıktan sonra bu defa daha ileri bir düzeyde yeni bir hüküm indirilmek suretiyle gelişim süreci devam ettirilmiştir¹. Kur'an'ın daha mükemmele doğru gidişte izlediği bu metot için "tedric" terimi kullanılmıştır.

Sosyal olguları gözönüne alan, başka bir ifadeyle ideale giden çizgide sosyal gerçekliği gözardı etmeyen Kur'an hukukta, ahlakta, duygu ve düşünceleri olgunlaştırmada ilahi iradenin hedeflediği ideal noktaya ogünün insanını ne ölçüde ulaştırabilmiştir. Eğer nüzul periyodu içinde toplumun ideal noktaya ulaştırılmadığı konusu tartışmaya açılırsa toplumun ancak kabullenebileceği düzeyde bir gelişim sağlamış olan Kur'an hükümlerinin ideal ölçülerin berisinde kalmış olup olmadıkları da tartışmaya açılmış demektir.

¹ Değiştirilen her bir hükümün insanlığa getireceği yarar bakımından en az bir önceki hokum ayarında veya ondan daha yararlı olacağı Kur'an'da mealen şöyle ifade edilmiştir: "Biz bir ayeti değiştirir veya unutturursak mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kadirdir?" (Bakara, 2/106)

Şunu hemen belirtelim ki Kur'an'ın içerdiği parçalar halindeki hükümler Kur'an'ın nazil olduğu sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel şartlara göre, başka bir deyişle kendi tarihselliği içinde şekillenmiş olabilir. Bu nedenle bu parçaların herbiri müstakil olarak asıl amacı ve nihai hedefi göstermiyor da olabilir. Ancak Kur'an'ın parçalar halinde getirmiş olduğu hükümlerin kronolojik sıra içinde ve bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi halinde insanlık için bir ideali hedeflediği, parçalar halindeki hükümlerin ise ideale giden yolda birer aşamadan ibaret bulunduğu görülür².

Şirkin bozguncu zemininde yaşayan bir toplumun 23 yıl gibi kısa bir zaman diliminde ideal medeni bir toplum haline gelmesi, kemikleşmiş düşüncelerini, alışkanlık ve geleneklerini bırakması eşyanın tabiatına, hilkatın kurallarına aykırıdır. Çünkü sosyal, ekonomik ve kültürel değişim ânî kırılmalar ve sert dönüşler biçiminde sağlanamaz. Öyleyse Kuran'ın getirdiği hükümleri ideallik açısından nasıl değerlendirebiliriz? Bu konuyu bir yarısını kölelerin oluşturduğu bir toplumdan kölesiz bir topluma intikal süreci gibi somut bir örneği ele alarak incelemeye çalışacağız.

KUR'AN'DA KÖLESİZ TOPLUM PROJESİ

Kur'an'da o gün dünyanın diğer yörelerinde olduğu gibi arap toplumunda da mevcut olan kölelerle ilgili hükümler mevcuttur. Ancak köleleri konu alan ayetler'in çoğu onların azat edilmeleriyle ilgilidir³. Efendilerin cariyeleriyle ilişkilerinin haram

² Kur'an'ın doğru anlaşılmasında kronolojik sıraya göre incelenmesi bütüncül yaklaşım yöntemi için bakınız Prof. Dr. Fazlurrahman, Allah'ın Elçisi ve Mesajı Makaleler I, Ankara 1997, s.53, 96, 111; İslâm ve Çağdaşlık, Ankara 1999, s.54-60, 77, 164, 209, 212, 214, 231; Tarih Boyunca İslami Meşedoloji Sorunu, Ankara 1997, s.139

³ Konuyla ilgili ayet mealleri ileride verilecektir. Burada sadece ayetlerin ve surelerin numaralarını vermekle yetinelim. Bakara 2/177; Nisa 4/92; Maide 5/89; Tevbe 9/60; Mücadele 58/3; Beled 90/13;

edilmediğini⁴, cariyelerin hür kişilerle evlendirilebileceğini⁵, cariyelerin sahipleri tarafından fuhşa zorlanamayacaklarını⁶, kölelere iyi muamele edilmesi gerektiğini⁷, kendi bedelini çalışarak ödeyip hürriyetine kavuşmak isteyenlere bu fırsatın tanınmasını⁸, sahiplerinin odalarına giriş çıkışlarında köle ve cariyelerin, uymaları gereken davranış kurallarını⁹, eş seçmede mümin bir erkek ve kadın için mümin bir cariyeye ve kölenin hür de olsa putperest bir kadın ve erkekten daha hayırlı olduğunu belirten ayetler mevcuttur¹⁰.

İnsanlık onurunu koruma adına kölelerin hukukunda yapılan bu düzenlemeler hiçbir zaman onları hür kişiler konumuna yükseltmemiştir. Kölelerin köle olarak kaldıkları sürece hür kişilerle eşit olmayan, ikincil bir statüde buldukları Kur'an'da

⁴ İlgili ayetlerin meali şöyledir: "Himayeniz altındaki yetim kızlarla evlenince haklarını gözetemeyeceğinizden, adaleti sağlayamayacağınızdan endişe ederseniz, onlarla değil size helal olup arzu ettiğiniz diğer kadınlarla ikişer, üçer, veya dörder olmak üzere evlenin. Eğer bu takdirde de aralarında adaleti gerçekleştirmekten endişe ederseniz bir kadınla veya elinizin altında olan cariyelerle yetinin" (Nisa 4/3,36;) "Kocası olan kadınlarla da evlenmeniz haramdır. Ancak elinizin altında bulunan cariyeler müstesnadır" (Nisa 4/24)

⁵ Cariyelerin efendilerinin izniyle evlendirilebilecekleri mealen şu ifadelerle açıklanmaktadır: "Sizden hür mümin kadınlarla evlenecek servet ve gücü bulunmayanlar eliniz altındaki mümin cariyelerle evlenebilirler. Allah sizin imanınızı daha iyi bilmektedir. Hep aynı köktersiniz. Öyleyse iffetli yaşamaları, zina etmemeleri, gizli dost tutmamaları şartı ve efendilerinin izniyle onları nikahlayıp alın" (Nisa 25).

⁶ "Dünya hayatının geçici menfaatlerini elde edeceksiniz diye, namuslu kalmak isteyen cariyelerinizi zorlamayın. Kim onları zor altında bırakırsa bilinmelidir ki zorlanmalarından sonra Allah onlar için çok bağışlayıcı ve merhametlidir" (Nur 24/33).

⁷ "Allaha kulluk edin ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayın. Anaya babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yakın arkadaşa, yolcuya, ellerinizin altında bulunan köle ve cariyelerinize iyi davranın. Allah kendini beğenen ve daima böbürlenip duran kimseyi sevmez" (Nisa 36).

⁸ "Ellerinizin altında bulunan köle ve cariyelerinizden, çalışarak kendi bedelini ödemek isteyenlere eğer bunu başaracaklarına kanaat getiriyorsanız hemen anlaşma yapın. Allah'ın size vermiş olduğu mallarınızdan borçlarını ödemeleri için yardım olarak onlara verin" (Nur 24/33)

⁹ "Ey müminler! Ellerinizi altında bulunan köle ve cariyelerimiz, ve içinizden henüz ergenlik çağına girmemiş olanlar sabah namazından önce, öğleyin soyduğunuz vakit, ve yatsı namazından sonra odanıza gireceklerinde sizden üç defa izin istesinler. Bunlar mahrem halde bulunabileceğiniz üç vakittir" (Nur 24/58).

¹⁰ "İman etmedikçe putperest kadınlarla evlenmeyin. Beğenseniz bile putperest bir kadından imanlı bir cariyeye kesinlikle daha iyidir. İman etmedikçe putperest erkekleri de kızlarınızla evlendirmeyin. Beğenseniz bile putperest bir kişiden inandırmış bir köle kesinlikle daha iyidir. (Bakara 2/221)

da ifadesini bulmuş bir gerçektir. Hür kişilerin sahip oldukları kölelerinin kendileriyle eşit olmalarını kabul edemeyecekleri olgusuna Kur'an'da şu ifadelerle yer verilir: *"Bakın Allah size kendi hayatınızdan bir örnek getiriyor: Hiç elinizin altındaki köle ve hizmetçilerinizden size nasip ettiğimiz servette, onların payları da sizinkiyle eşit olacak derecede, kendinize ortak yaptığımız, kendinize itibar ettiğiniz kadar onlara da itibar ettiğiniz ortaklarımız var mıdır?"¹¹*

Kur'an'da yeryüzünde halife olarak yaratıldığı beyan edilen insanın bir mal gibi alınıp satılması, başkalarına hibe edilmesi, miras olarak bırakılması bir toplumda eğer yadrganmıyorsa artık onun lehine yapılacak düzenlemelerden hiçbiri pansuman tedbirler olmaktan öteye gidemeyecek, kölenin mal insan olma statüsünü değiştirmeyecektir. İslam bir yarısını kölelerin oluşturduğu, onlara en acımasız muameleyi geleneklere aykırı bulmayan bir toplumu kucağında bulmuştur. Köle hizmetine programlanmış ekonomik ve toplumsal bir yapının bir anda değiştirilmesinin imkansızlığını, yapılacak bir dayatmanın toplumda yıkım ölçüsünde olumsuzluklara yol açacağını sosyal araştırmalar ve tarihi tecrübeler ortaya koymuştur.

Kölesiz bir toplum oluşturmak için 23 yıllık bir zaman dilimi yeterli olmayacağına göre, tedricilik metodu gereği ancak bu süreye sığabilecek değişim sağlanabilirdi. Gerçekleştirilebilen sosyal değişim, hedeflenen noktanın berisinde kalmış olacağına göre, ideal olan kölesiz topluma intikal için de bir program ortaya konulmalıydı. Bu espri ile Kur'an incelendiğinde böyle bir programın Kur'an'da ortaya konulduğunu görüyoruz. Hatta programdan da öte kölesiz bir topluma geçişin projelendirilmiş olduğunu da söyleyebiliriz. Bu ifadelerimizden çağımızdan ve bugün ulaşılmış gibi görünen genel kabullerden hareketle geriye doğru bir teori ürettiğimiz

¹¹ Rum 30/28

sanılması. İnsanlık tarihidde de facto uygulamalara rağmen değişmeyen özlemler, ilkeler ve hedefler varolagelmıştır. Esasen semavi dinlerin insanlık için sabit idealler ve hedefler belirlemiş olması hem doğaldır hem de gereklidir. Bazı hükümlerin Peygamber'in yaşadığı dönemin şartlarına göre vazedilmiş olmalarına rağmen içsel bir bütünlük ve hiç şaşmayan bir hedef duygusunun bulunduğu Peygamber'in tüm faaliyetlerinde ve Kur'an'ın yol göstermesinde açıkça görülmektedir¹².

KÖLESİZ TOPLUMA GEÇİŞ PROJESİ

a) Mevcut Kölelerin Tasfiyesi

Kur'an'da kölesiz bir toplum oluşturmak üzere bir projenin ortaya konulmuş olduğunu, bu proje kapsamında bir taraftan topluma yeni kölelerin katılmasına engel olunurken diğer taraftan da mevcut kölelerin tasfiyesinin programlandığını görüyoruz. Projenin topluma yeni kölelerin katılmasını önlemeyle ilgili bölümüne ileride temas edeceğiz. Önce mevcut kölelerin tasfiyesiyle ilgili hükümleri ele alalım.

I- Zorunlu Köle Azadı

1- Kur'an'da Zorunlu Köle Azadı

Kur'an bazı suçlar için keffaret olarak köle azad etme zorunluğu getirmiştir. Böylece kişi bir taraftan işlediği bir suç için Allah'ın affına vesile olur ümidiyle köle azat etmekte, zihninde köle azadı bir ibadet niteliği kazanmakta diğer taraftan köleler bu vesileyle hürriyetlerine kavuşma fırsatı bulmaktadırlar. Keffaret olarak köle azat etmeyi gerektiren suçlar isim isim belirlenmiştir. Bunlar hataen adam öldürme, zihar yapma, yemin bozmadır.

¹² Prof.Dr. Fazlurrahman, İslam ve Çağdaşlık, s.65

Hataen Adam Öldürme

Hataen adam öldüren bir kimsenin öldürdüğü kişinin mirasçılara diyet ödeme bocu dışında keffaret olarak ayrıca bir köle azat etmesi gerektiği Kur'an'da mealen şöyle ifade edilmiştir: *"Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Kim yanlışlıkla bir mümini öldürürse mümin bir köle azat etmesi ve öldürülenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gerekir"*¹³. Kur'an'ın nazil olduğu dönemin şartlarında sıklıkla karşılaşılacak bir durum olmamakla beraber hataen işlenen bir cinayet bir kölenin azat edilmesi fırsatının doğması demektir.

Kocanın Karısına Zihar Yapması

Cahiliye örfüne göre karısına öfkelenen bir koca boşamak amacıyla, bundan böyle bana haramsın anlamında "sen bana anamın sırtı gibisin" der bu klişeleşmiş cümle ile karısını boşamış olurdu. Bu klişe cümlede sırt anlamında "zahr" kelimesi kullanıldığı için bu tür boşamaya zihar adı verilmiştir. Cahiliye örfünde boşama kabul edilen bu gelenek zihar ayetiyle değiştirilmiştir. Yapılan değişikliğe göre zihar artık boşama değil ancak kocanın karısıyla zevci ilişkide bulunmamak üzere yaptığı bir yemin olarak kabul edilmiştir. Koca zihar yaptığına pişman olmuşsa yemininden vazgeçme durumuna düşmüş olduğundan yemin keffareti olarak bir köle azat etmesi gerektiği ilgili ayette şu mealle açıklanmaktadır: *"Eşlerine zihar yaparak onlardan ayrılmaya kalkın, sonra da söylediklerinden dönenlerin eşleriyle zevci ilişkide bulunmadan önce bir köle azat etmeleri gerekir. İşte size emredilen budur. Allah*

¹³ Nisa 4/92

yaptığımız herşeyden haberdardır"¹⁴. Burada kölenin mümin olması şartı aranmamaktadır. Azat edilecek kölenin kadın erkek, müslim gayri müslim, yetişkin veya çocuk olmasının bir önemi yoktur. Zihar arap geleneğinde sıklıkla karşılaşılan bir alışkanlık olduğundan bu yolla pek çok köle için azat edilme şansı doğmaktaydı.

Yemin Keffareti

Kişinin herhangi bir şeyi yapmak veya yapmamak için yemin ettiği sıklıkla görülen bir durumdur. Kişi herhangi bir konuda yemin ettiği halde yemininin gereğini yerine getirmeyecek olursa Allah adını kullanarak ant içtiği ve andını yerine getiremediğin için keffaret ödemek ve keffaret olarak bir köle azat etmek zorunda olduğu Kur'an'da şu mealde ifade edilmiştir: "*Allah sizi kasıtsız olarak yaptığımız yeminlerden dolayı sorumlu tutmaz. Ama bilerek yaptığımız yeminlerden dolayı sorumlu tutar. Böyle bir yemini bozarsanız onun keffareti ev halkınıza yedirdiğiniz orta halli yemek çeşidinden on fakiri doyurmak, yahut on fakiri giydirmek, veya bir köleyi hürriyetine kavuşturmadır*"¹⁵.

Her toplumda yemin edip yemininin gereğini yerine getiremeyen insanların oranı küçümsenmeyecek ölçüdedir. Ayette sıralama on fakiri doyurmak, on fakiri giydirmek ve bir köle azat etmek olarak görülüyorsa da kişinin mali gücüne göre teklifin ağırdan hafife doğru olması mantık gereğidir. Köle azat etme imkanı olan kişinin daha hafif alternatifleri tercih edebilmesi mümkün değildir. Köle azadı konusunda ekonomik gücü yeterli olan kişiler üzerinde idari yaptırım da söz konusu olabilir.

¹⁴ Mücadele 58/3

2- Sünnette Zorunlu Köle Azadı

Oruç Keffareti

Mevcut kölelerin tasfiyesi projesine Hz. Peygamber tarafından da bir ekleme yapıldığını görüyoruz. Ebu Hüreyre'den yapılan ve Neseî dışında Kütüb-ü Sitte'de kaydedilen rivayete göre Ramazan orucunu mazeretsiz olarak bozmuş olan bir kişiye Hz. Peygamber bir köle azat etmesi gerektiğini söylemiştir¹⁶.

Yukarıda adigeçen suçları işleyenlere keffaret olarak teklif edilebilecek yükümlülükler için sayısız alternatifler mevcut iken bunlar arasından köle azadının seçilmiş olması oldukça anlamlıdır. Keffaret olarak köle azadının seçilmiş olması mevcut kölelerin tasfiyesine verilen önemin göstergesidir.

II- İradi Köle Azadı

Keffaret olarak zorunlu köle azadı müessesesiyle, mevcut kölelerin tasfiyesi projesine, müminleri Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak üzere köle azadına özendiren ayetler de eklenmiştir. Söz konusu ayetler inananların tümünü köle azadına teşvik ederek müesseseye büyük bir boyut kazandırmıştır. Bu konuda Kur'an'da iki ayet mevcuttur. Ayetlerden biri şu mealdedir: *"Takva kable için yüzlerinizi doğuya ya da batıya doğru çevirmeniz değildir. Lakin takva Allah'a, ahiret gününe, meleklerle, kitaplara iman eden, sevdiği malını Allah'ı hoşnut etmek için yakınlarla, yetimlere, yoksullara, yolda kalan gariplere, isteyenlere veren ve köle azat etmek için harcayanın takvasıdır"*¹⁷.

¹⁵ Maide 5/89

¹⁶ Buhari, Savm,29,31, Keffaretül Eyman,3,4; Müslim, Sıyam, 81; Ebu Davud, Savm, 37; Tirmizi, Savm,28

¹⁷ Bakara 2/177

Bu ayetin kiblenin Mescid-i Aksa'dan, Mescid-i Harama çevrilmesini Hz. Peygamber'in keyfi tercihlerine göre din uyduran sahte bir peygamber olduğu iddiasının kanıtı olarak ileri süren yahudilere bir cevap olarak indiği ileri sürülür¹⁸. Namazda kible için insanların yönünü doğuya veya batıya çevirmelerinin öze ilgili olmadığı, bunun sadece bir şekil şartı olduğu, özün şekilden daha önemli olduğu özün ise başta Allah'a iman ve sayılan diğer inançlar ve salih ameller yanında Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak için köle azat etmek olduğu ifade edilir. Yani köle azadı bir şekil şartı değildir. Dinin özünü oluşturan salih amellerin önemlilerinden biridir.

İradi köle azadı kapsamında müminleri köle azadına teşvik eden diğer ayet ise şu mealdedir: *"Biz o inkarcı insana hayır ve şer yollarını göstermedik mi? Fakat o sarp yokuşu aşmaya çalışmadı. Sarp yokuş bilir misin nedir? Sarp yokuş bir köleyi hürriyetine kavuşturmuştur"*¹⁹. Bu ayette köle azadı sarp yokuş olarak nitelenmektedir. Yani köle azadı malvarlığından önemli bir çıktı nedeni olacağından herkesin göze alamayacağı Allah katında önemli ve makbul bir ibadet olarak tanımlanmakta Allah'ın hoşnutluğu için güç olanı başarma konusunda müminler yarışa ve rekabete davet edilmektedirler.

III- Köle Azadında Finans Kaynağı Olarak Zekat Fonu

Mevcut kölelerin hürriyete kavuşturulması projesinde zekat fonundan ayrılacak bir payla devletin de köle azadına katılması gerektiği Kur'an'da açık bir ifadeyle belirtilmiştir. Konuyla ilgili Kur'an hükmü mealen şöyledir: *"Zekatlar sadece fakirlere, düşkünlere, zekat toplayan görevlilere, kalbi Islama ısındırılacak olanlara kölelikten*

¹⁸ Yazır, Elmalılı M. Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Sadeleştirilerek (Zaman Gazetesi Promosyonu) I-X, Tarihsiz, 1,491

¹⁹ Beled, 90/10-15

*kurtulmak isteyenlere, borçlulara, Allah yoluna ve bir de muhtaç kalmış yolcu ve gariplere mâhsustur*²⁰.

Kur'an'ın nazil olduğu Rasûlullah döneminde zekat Hz. Peygamber'in görevlendirdiği zekat memurları tarafından toplanırdı. Tüm zekat gelirleri ayrı bir fonda birikirdi. Bu uygulamanın Hz. Osman'ın hilafeti döneminde altın ve gümüş gibi matrahı ancak mükellefin beyanına göre belirlenebilecek malların zekatının fukaraya bizzat mükelleflerce ödenmesi kararının verilmesiyle değiştirildiği kaydedilmiştir²¹. Hz. Peygamber'in uygulamasına göre zekat sandığı önemli bir meblağın biriktiği bir sosyal yardım fonuydu. Dolayısıyla bu fonun iyi kullanılması halinde pek çok kölenin devlet eliyle hürriyetine kavuşturulması mümkün olabilirdi.

Buraya kadar açıklamaya çalıştığımız yönüyle kölesiz bir toplum oluşturmak üzere Kur'an'da ortaya konan projenin bir boyutuna değinmiş olduk. Bu da mevcut kölelerin birer ikişer azat edilmesi suretiyle köle emeğine şartlanmış bir toplumdaki kölesiz bir topluma yumuşak bir geçiş sağlama planıdır.

Neden Bir Radikal Değişim Değil

Kölesiz bir toplum oluşturma konusunda neden zamana yayılan yavaş bir süreç işletilmiştir. Kölelik niçin kesin bir yasakla ortadan kaldırılmamıştır şeklinde bir soru akla gelebilir. Olaya tarihi şartları içinde dikkatle bakılırsa mevcut kölelerin toptan azat edilmeleri gibi radikal bir kararın toplumsal bir tepkiye, ekonomik ve sosyal bir bunalıma neden olacağı farkedilir. O günün sosyo-ekonomik şartları nedeniyle köleliği

²⁰ Tevbe 9/60

²¹ Yavuz, Yunus Vehbi . İslamda Zekat Müessesesi, Üçüncü Baskı, İstanbul, 1977, s.420

yasak eden bir hüküm gelmemiştir²². Esasen o günün şartlarında kökten ve toptancı bir karar almak idari bakımda da imkansızdı. Toplumsal ve idari açıdan alınacak radikal bir kararın yanlışlığını ve imkansızlığını birkaç maddede özetleyelim.

1- Her şeyden önce köleliğin bir hamlede ortadan kaldırılmasının toplumda sert bir kırılmaya neden olacağı açıktı. O dönemde aşağı yukarı toplumun önemli bir oranı köleydi. Üretim ve hizmet sektörü köle emeğine endekslenmişti. Kölelerin toptan özgür olmaları üretim ve hizmet sektöründe büyük bir boşluk oluşturacaktı. Her alanda olduğu gibi toplum hayatında da dengeler değişirken sert kırılmaların büyük bunalımlara neden olacağını toplumbilim araştırmaları ortaya koymuştur.

2- Mevcut kölelerin toptan hürriyete kavuşturulmaları sayısal olarak toplumun önemli bir kesimi olan kölelerin alışageldikleri himayeden yoksun kalmaları, böylece toplumda büyük bir işsizler, aç ve sefiller sınıfının ortaya çıkmasına neden olacaktı. İşsizler ordusunun toplumda başa çıkılması zor bir bunalım nedeni olduğunu tarihi tecrübeler ortaya koymuştur. Idarenin görevi bunalım yaratmak değil, problemleri bunalım yaratmadan çözmektir. Hz. Peygamber'in hayatı problemleri bunalım yaratmadan çözmeye örnekleriyle doludur. Hacerü'l Esved'in yerine konulmasında, ensar ve muhacirler arasında kardeşlik tesisiyle muhacirlerin Medine'de barındırılmalarını sağlamada, münafıkların provakasyonlarını, müşrik kabilelerin Medine aleyhine birleşmelerini önlemede gösterdiği başarılar sayısız örneklerden birkaçıdır.

3- Kölelerin toptan hürriyete kavuşturulmaları fert ve toplum psikolojisi bakımından da sakıncalıydı. Köle sahipleri kölelerinin bir anda kendi statülerine

²² Prof. Dr. Fazlurrahman, Allah'ın Elçisi ve Mesajı Makaleler I, s.49

yükseltildiğini görecektirdi. Yüzyılların kemikleşmiş telakkilerini bir hamlede değiştirmek mümkün değildi. Bu konuda bir dayatma sert tepkilere neden olabilirdi.

4- Köleler bakımından da durum farklı olmazdı. Onlar da sahiplerinin himayesinde kendilerine emredileni yaparak, insiyatif kullanmadan yaşamaya alışık olduklarından toptan azat edilmekle birden boşluğa düşeceklerdi. Kendi ayakları üzerinde durmaya alışık olmadıklarından, üretken olan bir kesim parazit durumuna düşürülmüş ve toplumun sırtında bir yük haline getirilmiş olacaktı.

5- Mevcut kölelerin toptan azat edilmeleri idari bakımdan da zorluklar hatta imkansızlıklar içermekteydi. Köle sahipleri köle alımsatımının meşru görüldüğü dönemlerde yüksek bedeller ödeyerek o kölelere sahip olmuşlardı. Hukuki ve idari kararlar geçmişe dönük olamaz. Kazanılmış hakları iptal edemez. Bu nedenle devlet kölelerin tümünün bedelini ödeyerek onların azat edilmelerini sağlayabilirdi. Hazineye kölelerin tümünün azat edilmesine yetecek bir kaynağın bulunması da imkansızdı. Kaldı ki kölelerin toptan azat edilmeleri problemin çözümünde bir sonuç değil bir başlangıç olabilirdi. Çünkü azat edilen kölelerin, bağımsız yaşabilmeleri, herbirine iş ve kazanç olanaklarının sağlanması icap ediyordu ki bu onların azat edilmeleri için ihtiyaç duyulan kaynaktan daha büyük bir kaynak ayrılmasını gerektiriyordu. O günün ekonomik kaynakları gözönüne alındığında beytülmalden ve zekat fonundan ayrılacak bir kaynakla bunu sağlamanın mümkün olmadığı sonucuna varmak zor değildir.

Mevcut kölelerin tasfiyesiyle ilgili olarak buraya kadar açıklamaya çalıştığımız Kur'an hükümlerinin idealde kölesiz bir toplumu öngördüğü, ancak köle hizmetine proglanmış ekonomik ve sosyal hayatın 23 yıla sığmayacak değişim süreci nedeniyle

Kur'an'ın bu konuyla ilgili ayetlerinin ideale yönlendirme yaptığı ancak ideal hükümler içermediği söylenebilir. O günün şartlarında mevcut kölelerin durumuyla ilgili düzeltici ama realist hükümler içerdiği söylenebilir.

b) Mevcutlara Yeni Köle İlave Edilmemesi

I- Kur'an Hükümü

Kölesiz bir topluma intikal projesi, sadece mevcut kölelerin tasfiyesiyle hedefe ulaşamazdı. Köle sınıfına yeni üyelerin eklenmemesi de gerekiyordu. Kölesiz toplum oluşturma projesinden söz edebilmek için hür insanların köleleştirilmesine müsaade edilmemeliydi. Kur'an'ı bu açıdan incelediğimizde hür insanların köleleştirilmesine izin veren bir ayetin bulunmadığını görüyoruz. Biz burada Kur'an'da köleliğe açıkça izin veren bir ayet aradığımız için izinden bahsediyor değiliz. Bizim amacımız mevcut ayetler ışığında Kur'an'da köleliğin tasvip edilen bir müessese olmadığına işaret etmektir.

Klasik fıkıh anlayışına göre devlet başkanının harp esirleri hakkında alternatif kararlar verebileceği, bu kararların öldürülme, esir mübadelesi, bedelli salıverme, bedelsiz salıverme ya da köleleştirme şeklinde olabileceği görüşü tekrarlanagelmiştir. Oysa ki Kur'an'da harp esirlerinin devlet başkanınca uygun görülmediği takdirde köle yapılabileceğine dair bir ayet mevcut olmadığı gibi aksini ifade eden, yani harp esirlerinin köle yapılamayacağını belirten ayet mevcuttur. İlgili ayette mealen şöyle buyrulmaktadır: *"İnkarcılarla savaş meydanında karşılaştığınız zaman boyunlarınızı vurun. Nihayet onları iyice mağlup edince esir alıp bağı sıkı tutun. Savaş sona erince onları ya bir bedel alarak veya karşılıksız olarak salıverirsiniz"*²³.

²³ Muhammed 47/4

Ayette açıkça görüldüğü üzere savaş esirlerine uygulanacak Kur'an hükmü er veya geç serbest bırakmadır. Serbest bırakma önşartı olarak bir bedel alınması günün politikasına uygun düşüyorsa bir bedel alınarak bırakılır. Savaş esirleriyle ilgili kararlar günün koşullarına göre şekillenen politikalarla belirlenecektir. Bedelsiz salıverilmesi daha uygun görünüyorsa karşılıksız serbet bırakılır. Kur'an'daki kölelerle ilgili ayetlerin mevcut kölelerin haklarında ve statülerinde yapılması öngörülen düzeltmelerle ilgili olduğu dikate alındığında hür kişilerin köle yapılmalarına cevaz veren, bir başka ifadeyle mevcut kölelere yenilerinin eklenmesini mümkün kılan bir ayet gösterilemez.

II- Hz. Peygamber'in Uygulaması

Kur'an'ı tebliğ etmek ve uygulamakla yükümlü olan Hz. Peygamber'in yukarıda açıklamaya çalıştığımız Kur'an hükmüne aykırı davranmış olması beklenmemelidir. Nitekim Hz. Peygamber'in harp esirleriyle ilgili uygulamaları da bu ayet paralelinde olmuştur. Bu paralelde Hz. Peygamber'in herhangi bir savaş esirini köle yaptığına dair bir bilgi intikal etmemiştir.

Hz. Peygamber'in ne Mekke müşrikleri ve müttefiklerine karşı yaptığı Bedir, Hendek, Uhut, Mekkenin Fethi, Huneyn savaşları gibi büyük çaplı savaşlarında, ne de Benu Mustalik Seferi başta olmak üzere irili ufaklı seriyyelerinde alınan esirlerden hiçbiri köle yapılmamıştır. Bunların hepsi bir vesileyle serbest bırakılmışlardır. Keza Hayber yahudileri, Medine'nin sakinleri olan Kaynuka, Nadir ve Kurayza oğulları gibi yahudi kabilelerle olan savaşların hiçbirinde herhangi bir yahudi esirin köle yapıldığına dair bir nakil mevcut değildir. Özet olarak ifade edecek olursak Hz. Peygamber'in herhangi bir nedenle hür bir kişiyi köle yaptığına dair bir bilgiyi tarih kaydetmemiştir.

Hz. Peygamber'in Hayatındaki Köleler

Hz. Peygamber'in hayatına giren iki köleden söz edilir. Bunlardan biri Zeyd b. Harise adında bir çocuk, diğeri Ümmü Eymen adında siyahi bir kadındır. Her ikisi de peygamber olmadan önceki dönemde, yani cahiliye döneminde köleleştirilmiş kişilerdir.

Ümmü Eymen Hz. Peygambere babasından intikal etmiş bir cariyedir. Rasülüllah 6 yaşındayken annesi Amine ile birlikte dayılarını ziyaret için Medine'ye gittiklerinde Ümmü Eymen onlara eşlik etmişti. Ziyaret dönüşünde Hz. Amine Ebva denen yerde vefat edince Ümmü Eymen küçük Muhammed'i salimen Mekke'ye getirmiş ve dedesine teslim etmişti²⁴. Hz. Peygamber bu kadını annesi yerine koyar O'na saygılı davranırdı. O'nun için "annemden sonra annemdir" dediği rivayet edilir. O'nu azatlı evlatlığı Zeyd b. Harise ile evlendirmişti²⁵. Ümmü Eymen'in bu evlilikten olan oğlu Üsame'yi Rasülüllah ordu komutanlığına getirmişti²⁶.

Zeyd b. Harise ise yemen'li bir ailenin çocuğuydu. Yağmacılar tarafından kaçırılmış ve Mekke'de satılmıştı. Rivayete göre Zeyd'i Hz. Hatice'nin dayısı satın almış ve yeğeni Hz. Haticeye hediye etmişti. Hz. Hatice de Rasülüllah ile izdivacından sonra O'nu Hz. Peygamber'in hizmetine vermişti. Zeyd'in babası Harise, oğlu zeyd'in Mekke'de Muhammed adında birinin kölesi olduğu haberini alınca bedelini ödeyerek oğlunu kölelikten kurtarmak ve Yemen'e geri götürmek üzere Meke'ye gelmişti. Zeyd hür bir kişi olarak babasıyla birlikte Yemen'e dönmek istememiş, Muhammed'in

²⁴ Köksal, M. Asım, İslam Tarihi, (Mekke Devri, I-VII), İstanbul, 1987, II,53

²⁵ Köksal, II,54

²⁶ Köksal, Hz. Muhammed (a.s.) ve İslamiyet, I-XI, İstanbul, 1974, XI,8

yanında O'nun kölesi olarak kalmayı tercih etmişti. Hz. Peygamber Zeyd'in kendisine bağlılığını ödüllendirmek için O'nu azat etmiş ve evlat edinmişti²⁷. Daha sonra O'nu Hz. Peygamber kendi halasının kızı Zeyneb b. Cahş'la evlendirmiş ancak Zeyd ve Zeyneb çifti bu evliliği sürdürememişlerdi. Zeyd daha sonra Ümmü Eymenle evlenmiş Rasülüllah Zeyd'in Ümmü Eymen'den olan oğlu Üsame'yi ordu komutanlığına getirerek Zeyd ailesine sosyal itibar kazandırmıştı.

Ümmü Eymen'in de Zeyd b. Harise'nin de Hz. Peygamber'e derin saygıları ve bağlılıkları vardı. Hz. Peygamber İslam öncesi dönemden kendisine intikal eden kölelerinden Zeyd ailesi diyebileceğimiz bir aile oluşturmuş ve bu aileyi hür kişilerden çok azının ulaşabildiği bir sosyal itibara kavuşturmuştur. Ümmü Eymenin azat edildiğine dair bir kayıt mevcut değilse de Hz. Peygamber'in vefatında bu aileden Ümmü Eymen dahil hiç kimse köle statüsünde bulunmuyordu.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz. Rasülüllah peygamberliği döneminde hiçbir nedenle hiçbir kimseyi köle yaparak mevcut kölelerin arasına yenilerini katmamıştır. Diğer taraftan elindeki köleleri de hür kişiler statüsüne yükselterek mevcut kölelerin tasfiyesini kendi mülkiyet alanında gerçekleştirmiştir. Hz. Peygamber bu davranışıyla Kur'an'ın ortaya koyduğu kölesiz bir toplum oluşturma projesini o günün şartlarında başarıyla uygulamıştır.

III- Raşit Halifeler Dönemi

Raşit halifelerden Hz. Ebu Bekir döneminde yapılan ridde savaşlarında ve Suriye'nin fethinde pek çok esir alınmıştır. Keza Hz. Ömer döneminde fütuhat İran,

²⁷ Geniş bilgi için bakınız Köksal, II, 161-166

Anadolu, Kafkasya ve Mısır'a uzanmıştı. Fetihlerin Hz. Osman döneminde hız kesmeden devam ettiğini biliyoruz. Hz. Ali ise daha ziyade iç isyanları bastırmakla meşgul olmuştu. Raşit Halifeler döneminde fethedilen yöre halklarının köleleştirildiğine dair tarihte bir kayıt mevcut değildir. Başka bir ifadeyle Raşit Halifeler de Hz. Peygamber'in sünnetine uygun davranmışlar, mevcut kölelere yenilerini ilave etmemişlerdir. Suriye, Irak ve Mısır halklarına, kendi mallarının işleticileri, vergi veren hür vatandaşlar statüsü tanınmıştır. Böylece Hz. Peygamberle başlayan kölesiz bir toplum oluşturma süreci Raşit halifeler döneminde yavaşlatılmadan ve saptırılmadan devam ettirilmiştir.

Emeviler Dönemi ve Fıkıh

Raşit Halifeler döneminden sonra başlayan Emeviler dönemi yukarıda açıklamaya çalıştığımız kölesiz bir toplum oluşturma projesinin rafa kaldırıldığı, sürecin tersine işlemeye başladığı bir dönemdir. Emeviler'in ırkçı bir politika takip ettiklerini, zirveden tabana doğru toplumu bir asalet sınıflamasına tabi tuttuklarını tarihçiler ittifakla kaydederler. Piramidin zirvesinde Ümeyye Oğulları vardır. Yöneticiler ve efendiler onlardır. Asalet derecelenmesinde Ümeyye Oğullarını Kureyş Kabilesi takip eder. Kureyş araplarından sonra tümüyle seçkin bir millet (kavm-i necib) olarak sıralamada diğer araplar yer alır. Arap soylu olmayan diğer milletler ise müslüman olsun olmasın "mevâli" sınıfını oluştururlar. Onlara göre arap soylu olmayan insanlar hakikaten değilse bile hükmen köledirler. Araplar efendilerdir, Arap olmayanlar ise efendilere itaat etmek zorunda olan tebadir²⁸.

²⁸ Yıldız, Hakkı Dursun (Redaktör). Heyet, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, I-XIV ve İki Ek Cilt, İstanbul 1992, III,336

Emevilerle başlayan bu dönemde savaş esirleri sürüler halinde satılmak üzere köle pazarlarına sürülmüşlerdir. Büyük yerleşim bölgelerinde köle pazarları kurulmuştur. Pazarda arzın çok olması nedeniyle köle fiyatları düşmüş orta halli aileler de hizmetlerinde kullanmak üzere köle satın alabilir olmuşlardır. Böylece kölesiz bir toplum oluşturma bir yana, toplumda kölelerin sayısı günden güne artmaya başlamıştır. Üretim ve hizmet sektörü giderek köle hizmetine endekslenmiş ve köleler toplumun vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Bu çarpık Emevi zihniyetini köleler bakımından sürdürmek Emevilerden iktidarı zorla ele geçiren Abbasilerin de işine gelmiştir. Kölelerin varlığı ve giderek çoğalıyor olmaları artık doğal karşılanırlı olmuştur.

Müçtehit imamlar köle sınıfının vazgeçilemez olduğu bu dönemde hayata gözlerini açmışlardır. Zihinleri, düşünceleri köleli toplum şartlarında şekillenmiştir. İdeal olarak kölesiz bir toplum özlüyor olabilirler miydi? Öyle olsa bile konu artık müçtehit imamların gücünü aşan bir boyuta ulaşmıştı. Bu nedenle kölelerin hakları ve yükümlülükleriyle ilgili ancak pansuman tedbirler olarak nitelenebilecek, kısmen pratiğe yansımış teorik düşünceler ortaya koyabilmişlerdir. Fıkıhta kölelerle ilgili hükümler toplumdaki sayıları oranında olmuştur. Temizlikten ibadete, muamelattan cinayata kadar kölelerle ilgili ahkam neredeyse fikhın yarısını oluşturur.

Acaba Hz. Peygamber ve Raşit Halifelerle başlayan kölesiz bir toplum oluşturma projesine ve bir süre bu projenin başarıyla uygulanmış olmasına rağmen Emeviler, İslam Toplumunu, önemli bir bölümünü kölelerin oluşturduğu bir toplum haline dönüştürebilme imkanını nereden bulmuşlardır. Kur'an'da hür insanların köle yapılmasını yasaklayan açık bir hükmün yer almamış olması onlara Hz. Peygamber'in ve Raşit Halifelerin sünnetinden sapma imkanını vermiş olmalıdır.

Köleli Dünya Olgusu

Kur'an'da kölelerle ilgili olarak radikal ve kesin bir yasak hükmünün indirilmemiş olmasının nedenlerini yukarıda açıklayamaya çalıştık. Yukarıda saydığımız nedenlere burada bir neden daha eklememiz gerekir. O da İslam Dünyasının, insanları köle yapan ve onlara en acımasız davranışları uygun bulan bir dünya ile karşı karşıya ve rekabet halinde bulunuyor olmasıdır. İslamın başlangıcından itibaren 1200 yıl süren köleli dünya olgusu gözönüne alındığında, müslümanlara köle edinmeyi yasaklayan kesin bir emir, rakiplerine karşı kullanabilecekleri bir kozdan onları mahrum bırakırdı. Kölelik kurumunun tamamen ortadan kaldırılması ideal ise de mevcut şartlar bu ideale ulaşmaya imkan vermediğinden Kur'an'da kesin bir yasak hükmü yer almamıştır.

SONUÇ VE BİR SORU

Kölelik konusunu örnek olarak yaptığımız bu çalışmada arap toplumunun ilkel nitelikli bazı gelenek ve göreneklerinde hedeflenen gelişim içerikli değişimin Kur'an'ın nazil olduğu 23 yıllık bir periyoda sığmadığı sonucuna varılabileceğini gördük. Vardığımız bu sonuca göre gelişim içerikli sosyal değişimi öngören Kur'an hükümlerinin her zaman ideal hükümler içermediği, ancak ideale giden çizgide belli bir aşamayı işaretlediği söylenebilir. O ideal, sabit ve hedef ilke Kur'an ve Sünnetin parçalar halinde yorumuyla ortaya çıkarılamaz. Ancak Kur'an'ın nüzul periyoduna göre ve bir bütün olarak incelenmesi halinde içerdiği evrensel ilke farkedilebilir. Bugün temel haklar ve özgürlükler kapsamında, insanın anasından hür olarak doğduğu, hiçbir şekilde hürriyetinden mahrum edilemeyeceği, ne şekilde olursa olsun köle ticaretinin suç olarak kabul edildiği evrensel bir düşünce standardına ulaşılmış olması, Kur'an'ın

yönlendirdiği hedefe daha çok yaklaşıldığı şeklinde değerlendirilebilir. Çünkü Kur'an insanın insanı sömürmediği, haklar ve yükümlülüklerde bireylerin eşit olduğu kölesiz bir toplumu hedeflemiřtir²⁹.

SORU

Bu değerlendirmeye göre doğal olarak akla şu soru gelebilir: Gelişim içerikli sosyal değerrişimle ilgili, parçalar halinde bazı konularda Kur'an, nazil olduğu tarihsel şartlar içinde her zaman ideal hükümler içermiyorsa, acaba kölelik örneğinde olduğu gibi diğer konular için de aynı durum söz konusu olabilir mi? Sözgelimi nazil olduğu dönemde mülkün ve mirasın konusu olan kadınları, Kur'an malik ve mirasçı yapmış, hukukun her alanında onları haklarla donatmışsa kadın haklarıyla ilgili bu ayetlerin de ideale giden çizgide bir aşamayı ifade edip etmedikleri tartışma konusu yapılamaz mı? Yağma ve talan düzeninin egemen olduğu, yağma ve talanda aktif bir rol üstlenemeyen kadını hak sahibi olarak görmeyen, aksine erkeğin malı olarak gören, yüzyılların kemikleşmiş telakkilerinin 23 yıl gibi kısa bir zaman diliminde ideal noktaya ulaşmasının mümkün olmadığı düşünülemez mi? Bu nedenle kadın haklarıyla ilgili Kur'an hükümlerinin ideal hükümler olmayabileceği, ideale giden çizgide bir aşamayı oluşturdukları tartışması açılabilir mi?

²⁹ Prof. Dr. Fazlurrahman, Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu, s.46; İslam ve Çağdaşlık, s.72